

ООЗЕКИ СҮЙЛӨШҮҮ ЛЕКСИКАСЫНЫН МААНИЛИК СТИЛИСТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Стилистическая природа лексического значения разговорной речи The stylistic nature of the lexical meaning of spoken language

Аннотация: макалада сүйлөшүү кебинин лингвистикалык өз алдынча тилдик система экендиги тууралуу маалыматтар берилет. Сүйлөшүү лексикасынын маанилик стилистикалык жактан категорияларга бөлүнүшү, алардын айырмачылыгы, өзгөчөлүктөрү тууралуу көз караштар баяндалат. Сүйлөшүү кебинин негизги өзгөчөлүктөрү, жазма жана расмий кептен айырмачылыгы, эмоционалдуулугу, стилдик боёктуулукка ээ болушу, негизинен колдонулушу чектелген лексика колдонулары тууралуу маалыматтар белгиленет.

Аннотация: в статье дается информация о том, что разговорный стиль является независимой лингвистической системой. Отражено разделение на категории, значения разговорной лексики, их различия и особенности. Отмечаются основные особенности разговорной речи, их отличие в письменности и официальном стиле, лексические ограничения при использовании эмоционального характера и стилистической окраски.

Annotation: the article provides information on conversational style that is independent linguistic system. Recorded categorization values colloquial vocabulary, their differences and peculiarities. Differ the main features of spoken language they differ in written and formal style, lexical restrictions on use character emotional and stylistic coloring.

Негизги сөздөр: сүйлөшүү кеби; диалектизмде; жаргондо; эмоционалдык-экспрессивдик лексика; стилдик боёктуулук; көркөм текст.

Ключевые слова: разговорный стиль; диалектизм; жаргоны; эмоционально-экспрессивная лексика; стилистическая окраска; художественный текст.

Keywords: conversational style; dialecticism; jargons; emotional and expressive vocabulary; stylistic coloring; artistic text.

Б.з.ч. III кылымдын аягында тарыхта сөзгө алынган эң байыркы тилдердин бири – кыргыз тили. Бул тил узак мезгилдер ичинде кыргыз

Элинин коммуникативдик жана рухиймуктаждыктарын канааттандырып келгендигин баса белгилөөгө болот. Кыргыз тилинин лексикалык корунун байышы, тилдик бирдиктердин стилистикалык маанилеринин жаралышы кыргыз элинин көп кылымдык тарыхы менен тыгыз байланыштуу. Сүйлөшүү кеби оозеки формага ээ болгондуктан, ага генетикалык жактан биринчилик мүнөздүү: жазуу формасында функциялануучу китеп тилине караганда эрте жаралган [3:4]. Бул критерий сүйлөшүү кебине өзгөчө көңүл бурууну, анны атайын тилдик илимий изилдөөнүн багытына айландыруу керектигин айгинелейт. Себеби сүйлөшүү кебинин жетишсиз деңгээлде изилденүүсү, ага жетишсиз деңгээлде көңүл бурбоо адамдардын турмуш тиричилик сүйлөшүү стилинде маданиятсыз кепти колдонулушун шарттап келет. Сүйлөшүү кеби өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө, бөтөнчөлүктөрүнө ээтилдик бир система деп атоого болот.

Академик Л.Щерба: «Адабий тилдер оозеки жана жазма формада жашайт, ар бир жазма тилдин адабий тили болушу мүмкүн...» - деп белгилейт.

Кыргыз тил илиминде сүйлөшүү кебинин түрдүү маселесине байланышкан атайын изилдөөлөр аз санда. Кыргыз тил илиминде биринчи жолу Д.Ж.Кадыралиева сүйлөшүү кебин даярдыксыз жана ситуативдүү аткарылган жалпы улуттук тилдин колдонбогон формасы катарында иликтеп, Бишкек шаарындагы кыргыздардын оозеки кебинин фонетика-фонологиялык системасын социо лингвистикалык аспектиде талдоого алган [5:14].

“Сүйлөшүү кеби даярдыксыз, эркин пикир алышуунун шартында сүйлөөчүлөрдүн кеп актысына тике катышуусунда колдонулат”- деп белгилешет окумуштуулар [3:5]. Адамдар адабий тилге караганда да сүйлөшүү кебин активдүү урунушат. Бирок “азыркы кезде сүйлөө тили менен адабий тил лексиканы пайдаланууда улам барган сайын дифференцияланууда” деген пикирлерди да баса белгилөөгө болот [1:132]. “Жөнөкөйлүк жана аздыр-көптүр эркин сүйлөй берүүчүлүк сүйлөшүүдө орун алгандыктан, речтеги эмоционалдуулукту күчөтүүгө, жандандырууга кээде

адабий тилге жатпаган о□-терс маанидеги сөздөр айтыла берерин” да окумуштуулар баса белгилеп келишет [1:133]. Ошондой эле, колдонулуш чөйрөсү чектелген сөздөр, тематикалык жана стилистикалык жактан түрдүү лексикалык бирдиктер да пайдаланылат. Алар адабий тилде колдонулбайт, колдонулса да, белгилүү бир стилдик максатты аркалайт.

Сүйлөшүү кеби күндөлүк турмушта сүйлөөчүлөрдүн эркин пикир алышуусунда колдонулгандыктан, тилдик нормалардын сөзсүз түрдө талап кылынбастыгы мүнөздүү. “Сүйлөгөн кезде жөнөкөйлүк, аздыр-көптүр эркин сүйлөй берүүчүлүк орун алгандыктан, кептин эмоционалдуулугун күчөтүү, жандандыруу үчүн кай бир элде адабий тилге тарабаган о□-терс маанидеги сөздөр айтыла берет” [1:133]. Ошондуктан сүйлөшүү кебине стилистикалык боектуулукка ээ болгон сөздөр мүнөздүү. Алардын көпчүлүгү атоо кызматынан тышкары сүйлөөчүнүн кошумча о□-терс эмоциялуу-экспрессивдүү баасын туюндурат. Адам сүйлөшүү кебинде өзүнүн эмоциясын эркин бере алат.

Тилдик изилдөөлөрдө (орус, түрк тилдеринде) функционалдык-экспрессивдик аспектинин негизинде сүйлөшүү кебинин тиешелүү стилдик катмарларынан ыктоодо так бөлүштүрүү жок. Мисалы, А.Н. Гвоздев “турмуштук-сүйлөшүү сөздөрүн” эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулугуна ылайык сүйлөшүү сөздөрү, фамилярдык-орой сөздөр, интеллигенттик-карапайым сөздөр, жактырбоону билдирүүчү сөздөр, карапайым сөздөр, вульгардык, диалектилик жана карапайым элдик сөздөр, уурулар жаргону деп бөлүштүргөн [4:77].

Кыргыз тил илиминде сүйлөшүү кебинин лексикасы так бөлүштүрүлгөн эмес.

Ал эми орус, тажик жана түрк тилдеринде сүйлөшүү лексикасы стилдик түрлөргө функционалдык-экспрессивдик принциптин негизинде ар түрдүүчө бөлүштүрүшөт. Бул тилчилердин илимий көзкараштарына байланыштуу.

Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү лексикасын функционалдык-экспрессивдик аспектини жетекке алуу менен, төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрүүгө болот: 1) карапайым сөздөр; 2) варваризмдер; 3) сырдык сөздөр; 4) тууранды сөздөр; 5) элестүү этиштер.

Бул лексикалык катмарлар бири-биринен лексика-грамматикалык маанилери боюнча айырмаланат жана эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ болу өзгөчөлүгүнө карай бирдиктүү сүйлөшүү лексикасынын лексика-стилистикалык түрүнө кирет. Бул сөздөр адабий тилдик же орток лексикадан экспрессивдүү стилдик маанилери аркылуу ажыратууга болот. Бул лексикалык катмардын же экспрессивдүүлүктүн негизги белгиси о□ же терс эмоционалдуу-экспрессивдүү баалоо эсептелет.

Бул сөздөр туюнткан лексикалык жана грамматикалык маанилеринен сырткары сүйлөшүү кебинде эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерде жумшалат. Ошондуктан сүйлөшүү кебине стилистикалык боектуулукка ээ болгон сөздөр мүнөздүү.

Бул сөздөрдүн тобу табиятында у□гу же жеке турган абалында эле же терс эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерди камтыйт.

Колдонулуш чөйрөсүнө карай сүйлөшүү кеби жалпы жана чектелген лексикалык катмарга бөлүштүрүүгө болот.

1) жалпы колдонулган сүйлөшүү лексикасы. Буга карапайым сөздөр кирет;

2) колдонулуш чөйрөсү чектелген сүйлөшүү лексикасы. Буга диалектилик сөздөр, жаргондор жана балдар сөздөрү кирет.

Карапайым сөз деп, жалпы калкка түшүнүктүү келип, көбүнчө адабий тилде варианты бар, эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ болгон, адабий норма катары эсептелген жана эсептелбеген сөздөр, туруктуу сөз айкалыштары, орой лексикалык бирдиктер аталат. Мисалы, эркелөө, эркелетүү маанисиндеги жана орток маанидеги сөздөрдү өтмө мааниде колдонуудан пайда болгон айрым сөздөрдү карапайым сөздөр деп белгилөөгө болот.

Колдонулушу чектелген лексика сүйлөшүү кебинде гана колдонулбастан көркөм стилде да ке□ири орун алат. Себеби каармандын образын чагылдыруу үчүн диалектизмдерди, жаргон, вульгаризмдерди колдонуу чыгарманы көркүнө чыгарат. Диалектизмдер каармандын кайсы региондун өкүлү экендигин, окуянын кайсы жерде өтүп жаткандыгынан кабар берсе, орой лексикалык аталыштар образ түзүү максатында колдонулат. Турмуш-тиричилик сүйлөшүү стилинде да бул лексикалык катмарды колдонуу адамдын билим де□гээлинен, адамдык сапаттарынан кабар берип турарын белгилөөгө болот.

Сүйлөшүү лексикасы бардык адамдардын кебинде жалпы колдонулуп, жалпы адамдарга түшүнүктүү болот жана орток маанилүү сөздөрдөн өздөрүнүн экспрессивдүү стилистикалык мааниси менен айырмаланат. Ал эми колдонулушу чектелген сөздөр маанилеринин белгилүү бир

аймакка, куракка жана социалдык чөйрөгө түшүнүктүү болушу менен жалпы лексикадан өзгөчөлөнөт.

Кыргыз тилинде колдонулушу түрдүү себептер менен колдонулушу чектелген сөздөр кездешет. Алар бири-биринен белгилүү бир аймактык же социалдык чөйрө, же курактык өзгөчөлүк менен байланышкан адамдардын кебинде колдонулушу боюнча айырмаланат.

Сүйлөшүү лексикасынын табиятын, өзгөчөлүктөрүн, сүйлөшүү лексикасынын лексика-стилистикалык жана колдонулуш чөйрөсү чектелген катмарын изилдөө кыргыз сүйлөшүү кебинин өз алдынча тилдик система экендигин далили. Сүйлөшүү кеби адамдардын пикир алмашуу муктаждыгын канааттандыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин илимий негизде белгилөөгө болот.

Сүйлөшүү лексикасы бири-биринен лексика-грамматикалык маанилери боюнча айырмаланганы менен, эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ болушу жагынан биримдикти түзүп, сүйлөшүү лексикасынын лексика-стилистикалык түрүнө кирет. Бул сөздөр китептик же орток лексикадан экспрессивдүү стилистикалык маанилери менен айырмаланат. Экспрессивдүүлүктүн негизги компоненти болуп оё же терс эмоционалдуу-экспрессивдүү баалоону айтууга болот.

Бул сөздөрдүн өз алдынча тилдик системаны түзүшү, тематикалык жактан чектелбестиги, оозеки формада жана диалог түрүндө жүзөгө ашышы, анда сүйлөшүү стилинен башка функционалдык стилдин түрлөрүнүн айырмаланат.

Экстралингвистикалык факторлор сүйлөшүү лексикасында чоң роль ойноорун белгилөө мааниге ээ. Анткени сүйлөшүү кеби ушул белгиси боюнча китептик кепке карама-каршы коюлат.

Сөздөр туюнткан лексикалык жана грамматикалык маанилеринен тышкары сүйлөшүү кебинде эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерде жумшалат. Ошондуктан сүйлөшүү кебине стилдик боектуулукка ээ болгон сөздөр мүнөздүү.

Сүйлөшүү стили өз алдынча тилдик системаны түзбөйт. Ал адабий тилдин функцияланышынын бир түрү болгондуктан, чектелген тилдик системаны түзөт.

“Сүйлөшүү кеби - белгилүү коммуникативдик чөйрө менен бекемделген тилдин өзгөчө түрү. Ал өз алдынча тилдик системаны түзөт” деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Сүйлөшүү стили сүйлөшүү кебинин стилине жатат. Сүйлөшүү кебинде сүйлөшүү стили гана ишке ашпастан, башка функционалдык стилдин түрлөрү да анча-мынча, жок дегенде лексикалык жактан колдонулат.

Сүйлөшүү кеби тематикалык жактан чектелбейт. Турмуштук тематикадан башка үй-бүлөнүн ичинде же расмий эмес мамиледеги адамдардын спорт, саясат, окуу, илим, маданият ж.б. жөнүндөгү сүйлөшүүлөрүн, жумуштагы достордун өз кесиптерине байланыштуу аңгемелешүүлөрүн тейлейт.

Сүйлөшүү стили “жазуу же оозеки түрүндө аткарылышы мүмкүн. Диалог же монолог түрүндө да жашай алат”. Мисалы, турмуштук каттар, күндөлүктөр, көркөм чыгармадагы жана публицистикалардагы каармандардын турмуштук сүйлөшүүлөрү жазуу жүзүндө берилет.

Сүйлөшүү кебинин монологдук түрү сейрек кездешет. Алсак, сүйлөөчүнүн угуучулар тарабынан сөзү бөлүндү болбой, кандайдыр бир окуя жөнүндө айтып берүүсү. Бирок муну кептин монологдук түрүнүн пайда болушу деп айтууга мүмкүн эмес. Себеби монологдук мында сырткы жагы гана: бул кеп менен бир адам гана сүйлөйт.

Демек, сүйлөшүү кеби, негизинен, оозеки формада жана диалог түрүндө жүзөгө ашат.

Демек, сүйлөшүү кеби – тилдик бирдиктердин жыйындысына жана алардын функцияланышынын тиешелүү мыйзам ченемине ээ болгон, китептик тилге карама-каршы турган өзгөчө тилдик система экендигин белгилөөгө болот. Ал адамдардын күнүмдүк пикир алышуусунда, өндүрүштүн түрдүү тармактарындагы расмий эмес мамилелерде оозеки формада жана сүйлөөчүлөрдүн кеп актысына тике катышуусунда колдонулат.

Кыргыз тилиндеги сөздүктөрдө берилген сүйлөшүү сөздөрү тиешелүү стилистикалык боектуулуктун коюлушу боюнча өзгөчөлөнөт.

Сүйлөшүү кебинде эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөр түрдүү стилдик маанилерде колдонулуп, стилистикалык жактан тандалмалуу келет.

Сүйлөшүү кебине колдонулуш чөйрөсү чектелген тилдик бирдиктер мүнөздүү. Алар өз ара жана жалпы колдонулган сүйлөшүү лексикасы менен карым-катышта жашайт.

Адабияттар

1. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 176 б.

2. Аширбаев Т. Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты: Филол. ил.докт. ...диссертация: 10.02.01. – Бишкек, 2000. – 364 б.
3. Земская Е.А. Русская разговорная речь: Лингвистический анализ и проблемы обучения. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1987. – 240 б. (Библиотека преподавателя русского языка как иностранного).
4. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. - 3-е изд. – М.: Просвещение, 1965. – 408 б.
5. Кадыралиева Д.Ж. Фонетические особенности устной речи городски кыргызов: (Опыт фонетико-социологического исследования проблемы контактирования разносистемных языков): Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01. – Бишкек, 2002. – 25